

LA CIUTAT ÀRAB I L'ESTRUCTURACIÓ COMARCAL DELS SEUS TOPÒNIMS: EL CAS D'ONDARA (MARINA SEPTENTRIONAL)

Mikel de EPALZA
Universitat d'Alacant

En altres treballs hem estudiat l'estructura comarcal islàmica amb els seus noms denominatius¹. També hem aplicat els resultats d'aquesta recerca a la toponímia d'origen àrab de terres catalanes: al Penedès, a partir dels topònims “La Ràpita” i “L'Almúnia”²; a Lleida, a partir del topònim “Alfàs”³; a diverses comarques catalanes (Tortosa, Balaguer, Tarragona, etc.), també a partir del topònim “La

- * He d'agrair l'ajut d'En Josep Forcadell, del Servei de Normalització Lingüística de la Universitat d'Alacant, no sols en la correcció idiomàtica del meu pobre català ans també en matisacions útils del meu treball.
- 1 Vegeu els llibres col·lectius següents M. DE EPALZA (edit.), *Agua y poblamiento musulmán / Aigua i poblament musulmà*, Benissa, 1988; M. DE EPALZA - J. L. CORRAL LAFUENTE (edits.), *La ciudad Islámica*, Saragossa, 1991, i M. DE EPALZA (edit.), *La fundación de Madrid y el agua en el urbanismo islámico y mediterráneo*, Madrid, en premsa, inspirats en les línies de recerca presentades en M. DE EPALZA, “Un modelo operativo de urbanismo musulmán”, *Sharq Al-Andalus. Estudios árabes*, Alacant, 2 (1985), 137-149.
- 2 Vegeu M. DE EPALZA, “Toponímia àrab i estructura comarcal: El Penedès”, *Societat d'Onomàstica. Bulletí interior*, Barcelona, XL (1990), 76-82; *Antistiana. Bulletí Informatiu*, La Ràpita (Alt Penedès), 10 (abril 1990), 2-13. També “Almúnia: el seu significat en època àrab”, *Antistiana*..., 9 (gener 1990), 3-6.
- 3 Vegeu M. DE EPALZA, “El binomi àrab-mossàrab *Al-Fahs-El-Campello*, a Lleida”, *Societat d'Onomàstica. Bulletí interior*, Barcelona, XXXV (març 1989), 32.

Ràpita⁴; i a comarques meridionals del domini lingüístic català (L'Alacantí, La Foia de Castalla, La Marina Baixa, Oriola, etc.), prenent també com a centre el topònim "Alfàs"⁵.

Un dels principis, que també aplicarem en aquest treball, és que hi ha alguns topònims denominatius àrabs que s'apliquen a realitats que es donen en una dimensió quasi exclusivament d'àmbit comarcal: *fahs*, "camp conreat", camp que depèn de la capital comarcal i que es troba una mica allunyat de les hortes periurbanes de la ciutat⁶; *ràbita*, institució de recés religiós-militarista, i de les quals només se'n pot mantenir econòmicament —almenys en un primer temps— una per cada comarca "fronterera", terrestre o marítima⁷; *sahla*, "planura" voltada de muntanyes⁸; *mùnia*, "residència rural" de plaer del governador de la comarca⁹; etc.

Gairebé tots aquests denominatius s'han conservat documentalment a la comarca d'Ondara-Dénia. Aquests topònims ofereixen la possibilitat d'un estudi, encara que reduït, de l'estructura comarcal en època àrab d'aquesta zona de La Marina Alta alacantina.

Un petit avanç sobre l'estructura de la comarca d'Ondara-Dénia ja va ser publicat en una revista local de festes¹⁰. Amb una metodologia gairebé centrada en la toponímia, hem pogut analitzar, com en altres estudis, l'espai comarcal àrab a fi de comprendre millor la història del període musulmà de zones rurals amb poca

- 4 Vegeu estudis comarcals de ràpites a les actes del congrés *La ràbita a Al-Andalus. Història institucional*, Sant Carles de La Ràpita, en premsa. També A. MANENT, "Les ràpites al Camp de Tarragona", *Serra d'Or*, Montserrat, 374 (febrer 1991), 34-35 (114-115).
- 5 Vegeu M. DE EPALZA, "La dualidad Campello-Fahs en el espacio agrícola de Al-Andalus (Alicante-Castalla-Pedreguer-Madrid)", *Sharq Al-Andalus. Estudios árabes*, Alacant, 4 (1987), 159-173.
- 6 Vegeu M. DE EPALZA, "La dualidad..."; *Idem.*, "El binomi..."; *Idem.*, "El agua y la estructuración de los espacios urbanos, en Madrid y su región", *La Fundación de Madrid...*
- 7 Vegeu M. DE EPALZA, "Constitución de rábitas en la costa de Almería: su función espiritual", *Homenaje al Padre Tapia. Almería en la historia*, Almería (1988), 231-235; *Idem.*, "Al-Munastir d'Ifriqiya et Al-Munastir de Xarq-Al-Andalus", *Le patrimoine andalous dans la culture arabe et espagnole, Actes du VII Colloque Universitaire Tuniso-Espagnol, Tunis 3-10 février 1989, Cahiers du CERES, Série Histoire*, 4, Tunis (1991), 95-106.
- 8 Vegeu M. ASIN PALACIOS, *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1944, pp. 43, 79 i 134 (aquesta última referència, de Silla (València), és més discutible, perquè es troba transcrita *siliya* en una font àrab, i seria per tant un nom propi pre-àrab i no denominatiu àrab). La *sahla* era la de Terol i Conca. Vegeu M.J. RUBIERA MATA, *La Taifa de Denia*, Alacant, 1985, 1988, p. 9.
- 9 Vegeu M. DE EPALZA, "Almunia:...".
- 10 Vegeu M. DE EPALZA, "Ondara, una capital comarcal d'època àrab", *Ondara. Festes Majors*, Ondara (1990), 2 pàgines.

documentació disponible. Això ha estat possible gràcies al programa de cooperació internacional sobre els espais del Xarc-Al-Andalus (“Orient de la Península Ibèrica Àrab”), amb l’equip del gran historiador R. I. Burns, de la Universitat de Califòrnia-Los Angeles¹¹; La Vall d’Albaida¹², Alcanar (Montsià)¹³, i sobretot sota el mestratge de la gran especialista en toponímia àrab Maria Jesús Rubiera Mata, en el cas de Xàtiva¹⁴ i de Benidorm i la seua comarca (Marina Meridional), aquest últim treball basat únicament en la toponímia comarcal¹⁵. L’estudi de la font àrab escrita més important de la toponímia valenciana, la *Takmila* d’Ibn-Al-Abbar de València (segle XIII), ens ha permès d’establir la xarxa administrativa comarcal immediatament anterior a la conquesta cristiana en els territoris del que ara és la Comunitat Autònoma Valenciana¹⁶.

* * *

Ondara (comarca de La Marina Alta, província d’Alacant) és un poblament humà molt antic. El seu nom ens fa remuntar l’existència d’un nucli habitats almenys als ibers, perquè aquesta paraula, tant en la llengua dels ibers com en la dels bascos, significaria “les arenes”, “la platja”, “les dunes”¹⁷.

És un topònim que està documentat especialment en l’època àrab, en els primers segles de la instal·lació dels musulmans a la regió. En aquesta època Ondara va ser capital d’una comarca natural i d’una regió administrativa, que es pot estudiar en els pocs testimonis que ens han arribat: unes cròniques àrabs reproduïdes per geògrafs i uns quants topònims d’origen àrab que encara perviuen a la zona.

- 11 Vegeu algunes línies importants d’aquesta recerca en equip en M. DE EPALZA, “Études d’éléments urbanistiques d’Al-Andalus”, IVème Congrès d’Histoire et de Civilisation du Maghreb “Villes et Sociétés Urbaines du Maghreb”, *Les Cahiers de Tunisie*, Tunis, XXXIV, 137-138, 1986, 131-138, i “Islàmic Social Structures in Muslim and Christian Valencia”, a l’Homenatge al Pare Burns, Los Angeles, en premsa.
- 12 Vegeu M. DE EPALZA, “La Vall d’Albaida musulmana”, *Estudis i Documents*, Ontinyent, IV (1988), 17-24, i F. FRANCO SÁNCHEZ, “L’urbanisme musulmà d’Ontinyent”, *Estudis...*, 5, 1989, 23-27.
- 13 Vegeu L.F. BERNABÉ - M. DE EPALZA, “Alcanar i la seua regió a l’època musulmana”, *I Congrés d’Història d’Alcanar*, Alcanar, 1990, 59-67.
- 14 Vegeu M.J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Xàtiva, 1987.
- 15 Vegeu M.J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*, Alacant, 1985.
- 16 Vegeu M. DE EPALZA, “L’ordenació del territori del País Valencià abans de la conquesta, segons Ibn-Al-Abbar (segle XIII)”, *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, 5 (1988), 41-67.
- 17 Vegeu la paraula *ondar* amb l’article determinatiu sufix *a* i els seus derivats, al diccionari clàssic d’euskera, P. MÚGICA BERRONDO, *Diccionario vasco-castellano*, Bilbao, 1981, vol. II, pp. 1545-1546.

Els primers textos àrabs parlen del nomenament d'un cadí d'Ondara i Mallorca, fet pel poderós ministre de Còrdova, Al-Mansur Ibn-Abi-Amir, al seu pas per Múrcia. El nomenat era membre d'una família de Múrcia i Oriola, descendent de Teodomir per la seva filla i poderosos en la regió des del segle VIII al XIII¹⁸. Aquests textos ens indiquen que a les darreries del segle X Ondara era la seu d'una jurisdicció civil, que comprenia també les Illes Balears. Al front d'aquesta jurisdicció hi havia un cadí, càrrec que es pot considerar com l'antecedent de l'alcalde modern, però amb més competència d'abast comarcal. No sabem els límits geogràfics d'aquesta jurisdicció, però com a hipòtesi es podria pensar que correspondria a l'espai que més tard esdevindria a la taifa de Dénia, estudiada per Maria Jesús Rubiera¹⁹.

Un altre text, en un diccionari alfabètic del geògraf de Sebta (Ceuta) Al-Hímyari (mort el 1494/900 de l'Hègira), en l'article dedicat a Ondara (curiosament vocalitzada *Ondâro*, com els seus homònims bascs, amb el canvi posterior de la vocal final en *a*, propi del femení, gènere amb què es designen les ciutats en àrab) diu: "és una ciutat important ('*azim*), a l'Orient de l'Al-Andalus (*Xarq Al-Aldalus*), que va ser saquejada (*khuribat*) quan la revolta dels berbers (*fitnat al-barbar*)"²⁰. Això no vol dir necessàriament que haguera estat destruïda pels berbers, perquè no sembla que n'hi hagueren molts a la zona²¹. Es tracta de la revolta que van protagonitzar els berbers el 1009 a la capital d'Al-Andalus, Còrdova, i que va suposar l'inici de les guerres civils que van donar lloc al període de regnes taifes a Al-Andalus. Ondara va ser saquejada, segurament, en una batalla entre els diversos caps de l'administració omeia que es disputaven el poder regional (Khairan de Múrcia, els sobirans de València, els governadors de Xàtiva i, especialment, el futur rei Mujàhid de Dénia i el seu candidat a califa Al-Muàiti)²².

Aquest text ens indica ja les raons de la transferència de la capitalitat comarcal d'Ondara a Dénia.

És evident que Ondara és més cèntrica, geogràficament parlant, dins la seua comarca natural, concepte que en època àrab designa el territori que es pot abraçar amb la mirada, és a dir, l'espai encerclat per les muntanyes i per la mar. Però Dénia, amb el temps, havia assolit una gran importància militar i marítima. El seu castell era més fàcil de defensar en temps de guerra que el d'Ondara, situat en la planura.

- 18 Textos d'Al-Udhri (segle XI) i d'Ibn Al-Abbar (segle XIII), documentats a M.J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Xàtiva musulmana...*, pp. 58-59.
- 19 Vegeu M.J. RUBIERA, *La Taifa de Denia*.
- 20 Traducció del text àrab editat per I. Abbas, *Muhammad Ibn 'Abd Al-Mun' im Al-Himyari. Kitab ar-rawd al-mi' târîfî khabar al-aqtar*, Beirut, 1975, p. 41.
- 21 Vegeu M. DE EPALZA, "Los bereberes y la arabización del País Valenciano", *Quaderns de Filologia. Miscel·lània Sanchis Guarner*, València, 1 (1984), 91-100.
- 22 Vegeu M. DE EPALZA, "El origen político del estado de Denia en el siglo XI: el califa Al-Muaiti y el rey Mujáhid", *1er Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, Alacant, 1986, 157-163.

Les seues drassanes per a la construcció de naus de guerra i de comerç feien del seu port un centre important de comerç. Finalment, la nova dinastia dels reis de Dénia, d'origen sard, tenia molts interessos en la mar. Tot això, i el saqueig de la ciutat d'Ondara, que va mostrar la seua vulnerabilitat als atacs de fora, expliquen perquè va haver de cedir la capitalitat comarcal i regional, que havia mantingut durant tres segles, a la veïna Dénia.

Això explica que un autor contemporani, Az-Zayyat (finals segle X/segle XI), haja deixat en els seus manuscrits una petja d'aquest topònim, que ha estat difícil de desxifrar per l'editor modern: en un manuscrit diu "la ciutat de *Yudâra* es troba enfront de l'illa de Mallorca", i més endavant diu que "Mallorca i Menorca es troben enfront de *Badhâra*", mentre que un altre manuscrit afegeix un comentari al nom d'aquesta població: "la ciutat de *Ayrâro*, però ara la seua capital és Dénia". L'escriptura àrab permet llegir les tres grafies del topònim perfectament com a variants d'*Undâro* i confirma la mutació capitalina d'Ondara a Dénia, seu d'un nou regne, el segle XI²³.

Però Ondara no va quedar destruïda definitivament. Setanta anys més tard, quan el Cid va venir a saquejar les terres islàmiques de Dénia, es va instal·lar a Ondara, cosa que ens indica que les muralles d'aquest poblament si bé no eren molt fortes, encara servien per a una instal·lació provisional relativament segura²⁴.

¿Per què va ser Ondara capital d'aquesta comarca? Es poden donar algunes raons, relacionades amb l'estructura viària islàmica que servia per al control polític i que ha estat estudiada per la doctora Rubiera²⁵.

La instal·lació del poder islàmic a les terres de Xarc-Al-Andalus ("L'Orient de la Península Ibèrica") es va fer ocupant la xarxa de vies de comunicació i de defensa procedent dels romans i dels visigots. Se sap que la Via Augusta dels romans anava de Roma a Cadis per les planures prelitorals costaneres de la Mediterrània, i que evitava els massissos muntanyencs. A les terres actualment valencianes, aquesta Via derivava cap a l'interior (per Xàtiva, La Costera, i les Valls del Vinalopó), però tenia un ramal des del Xúquer cap a Dénia. Els musulmans ocuparien, doncs, el territori d'aquesta costa, tot seguint aquest ramal, i establirien una administració comarcal en aquests "territoris últims", ja que cap al sud no prosseguia cap via de consideració per la costa.

Més endavant aquests territoris s'eixamplarien amb la incorporació de les Illes Balears a partir de la costa veïna i d'Eivissa²⁶. En principi, la posició geogràficament

23 Vegeu F. CASTELLÓ, *El "Dikr al-agâlim" de Ishâd al-Hassan al-Zayyât (tratado de geografía universal)*, Barcelona, 1989, 253 i 313.

24 Resum de la política del Cid, que el va fer instal·lar-se a Ondara, en M.J. RUBIERA MATA, *La Taifa de Denia*, 109-112.

25 Especialment en Villena en la *calzada romana y árabe*, Alacant, 1985.

26 Vegeu M. DE EPALZA, "Orígenes de la invasión cordobesa de Mallorca en 902", *Estudis... dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*, Mallorca, 1982, 111-129.

centrada d'Ondara en relació a la comarca la faria preferible a la portuària Dénia, encara que aquesta anara adquirint cada vegada una major importància estratègica i comercial. La batalla esmentada de principis del segle XI va ser l'ocasió per a fer un canvi polític, coherent amb la nova situació militar i política que comportava l'establiment del regne de taifa de Dénia.

Pel que fa a l'estructura comarcal de la plana d'Ondara comptem amb la informació que aporten alguns topònims d'època àrab.

La comarca té, evidentment, tres parts: la planura central, les muntanyes dels voltants i la costa marítima.

La planura ha deixat el seu nom a la muntanyeta de la *Selleta*, que és una modificació de la paraula àrab *sahla*, que vol dir precisament "planura". Aquesta planura té unes parts cultivades, depenents de la ciutat d'Ondara, que han deixat els topònims *Alfàs* (derivat d'*al-fahs*, que vol dir en àrab "zona cultivada depenent d'una ciutat"), en coexistència amb el diminutiu d'època llatina: *El Campello* (amb els seus derivats *El Campillo*, en castella, i *El Campell*). Dos "camps petits" (reduïts per comparació amb el *fahs* o "camp" gran) es troben als actuals municipis de Pedreguer (*Campell*, significativament al costat de la partida d'*Alfàs*) i de La Vall de Laguar (*Campell*, en una zona muntanyosa, i per tant, molt conservadora de topònims pre-catalans)²⁷.

D'aquesta planura ixen uns camins d'una certa importància cap a les muntanyes o zones muntanyenques de la comarca. Dos topònims llatins, però que es van conservar en època àrab i que s'han conservat fins els nostres dies, són també testimoni d'aquests camins: *Pedreguer*, "el camí empedrat", i *Llosa* (de Camacho), documentat en una biografia d'època àrab, amb el mateix sentit viari²⁸, en direcció a la zona muntanyenca i en el pas de la comarca costanera d'Ondara-Dénia a la vall interior de Xaló²⁹.

Aquestes petites petges documentals, en textos àrabs i en topònims actuals d'origen àrab, permeten conèixer un poc més la història social de regions rurals d'una època amb molt poca documentació històrica més directa.

- 27 Vegeu J.L. ROMÁN DEL CERRO - M. DE EPALZA, *Toponimia mayor y menor de la provincia de Alicante. Listado por municipios*, Alicante, 1983, pp. 231 i 199
- 28 Vegeu M. DE EPALZA, "El significat etimològic de Petrer: camí empedrat", *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, Barcelona, XXI (març 1988), 10-11, i "Posible origen vial del nombre de Lloseta: "El camino empedrado"", *Lloseta*, Lloseta, III, 36 (setembre 1986), p. 4 (183).
- 29 J.L. ROMÁN DEL CERRO - M. DE EPALZA, *o.c.*, 231 i 30.

Topònims de la comarca d'Ondara